

УДК 911+504:001.12

О. К. КРАВЧЕНКО

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи 6, м. Харків, 61022
ak_kravchenko@mail.ru

ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ МАЛИХ МІСТ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Здійснено аналіз соціальних, економічних та екологічних показників функціонування малих міст Харківської області. Проведено класифікацію малих міст регіону за чисельністю населення, за питомою вагою населення, зайнятого в різних сферах економічної діяльності, за показниками динаміки соціально-економічного розвитку тощо. Визначено, що у більшості своїй малі міста Харківщини мають недостатні темпи розвитку.

Ключевые слова: класифікація, типологія, урбосистема, мале місто, соціо-еколого-економічний розвиток

Кравченко А. К. ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ МАЛЫХ ГОРОДОВ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Осуществлен анализ социальных, экономических и экологических показателей функционирования малых городов Харьковской области. Проведена классификация малых городов региона по численности населения, по удельному весу населения, занятого в различных сферах экономической деятельности, по показателям динамики социально-экономического развития и т.п. Определено, что в большинстве своем малые города Харьковщины имеют недостаточные темпы развития.

Ключевые слова: классификация, типология, урбосистемы, малые города, социо-эколого-экономическое развитие

Kravchenko A. K. CLASSIFICATION PROBLEMS OF SMALL TOWNS KHARKIV REGION

The analysis of the social, economic and environmental indicators for the small cities of Kharkiv region was implemented. Was held the classification of small cities in the region by population, by the share of the population employed in various sectors of economic activity, in terms of the dynamics of socio-economic development, etc. Most of the small cities of Kharkiv region have insufficient pace of development.

Keywords: classification, typology, urbosystem, small cities, social, ecological and economic development

Вступ

Постановка проблеми. Сучасні процеси урбанізації, проблеми соціально-економічного розвитку, що призвели до зниження рівня обслуговування у сфері житлово-комунального господарства, підвищення рівня безробіття, погіршення екологічного стану територій, недоліки в системі законодавчого регулювання механізмів перспективного розвитку регіонів породили необхідність в дослідженні урбосистем, як територіальних одиниць, населення яких безпосередньо відчуває на собі порушення соціальної, економічної, ресурсної, екологічної рівноваги. Адже місто є найнижчим рівнем адміністративно-територіальної організації, де ці порушення можуть бути вирішені конструктивним шляхом через реалізацію стратегій розвитку та використання наявного потенціалу міст.

Особливої уваги заслуговує категорія міст, наявне населення яких не перевищує

50 тис. чоловік – це малі міста, що становлять 75 % загальної кількості українських міст. Це найчисленніша за кількісним складом категорія міст, які посідають особливе місце в історичному розвитку України. Вони відіграють важливу роль в системі розселення країни (у формуванні поселенської мережі), забезпеченні розвитку національної економіки та є гарантом стабільності держави і суспільства, тому дослідження їх є надзвичайно актуальним. В Україні на 1 січня 2010 р. нараховується 366 малих міст, в яких проживає 6,4 млн. осіб, що становить майже 14 % населення країни (більш як 20 % міського населення). У той же час, 33 % загальної кількості українських малих міст (понад 100 населених пунктів України) є депресивними.

Механізми виконання Закону України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» від 04.03.2004 № 1580- IV, Постанови Кабінету Міністрів України від 29.11.2010 № 1090 «Про за-

твердження Державної цільової програми підтримки соціально-економічного розвитку малих міст на 2011-2015 роки та інших нормативно-правових документів потребують удосконалення і координації у зв'язку з соціальним запитом. Шляхи досягнення сталого соціально-еколого-економічного розвитку міст мають бути різними для кожного окремого малого міста, адже кожне з них відрізняється за низкою параметрів: географічне положення, адміністративний статус, чисельність населення, площа, рі-

Аналіз останніх досліджень

Питаннями дослідження урбосистем в історико-географічному та ландшафтному аспекті займалися відомі вчені І. Ковальчук, О. Дмитрук [1, 2]. В. Кучерявий [3] досліджував процес урбанізації міського середовища, розглядав методи моніторингу міських екосистем. Питаннями конструктивно-географічного аналізу урбоекосистем займалися В.Фесюк, Я.Мольчак та ін. [4].

Загальні питання класифікації та типології міськ розглядав у своїй монографії М. Гродзинський [5]. Б. Хорев [6], Е. Перцик [7] розробляли класифікації міст, М. Прохорчук [8], В. Яворська [9], О. Нища [10] досліджували класифікації та генетичну типологію населених пунктів. Методичні аспекти класифікації малих міст для визначення містобудівного потенціалу було досліджено М. Кушніренко [11]. Вивченням структурно-функціональної типології міст, як ефективного інструменту управління розвитком міста займалася Л. Бакалова [12].

Питання класифікації та типології є надзвичайно важливими при виконанні будь-яких наукових досліджень. Часто ці терміни використовуються як синоніми, однак існує певна градація. М. Гродзинський пише: «такі терміни як «класифікація», «типологія», «систематика», «таксономія» та інші по-різному тлумачаться, часто перетинаються, або й узагалі вживаються як синоніми». Але конкретизуючи він пише, що класифікація – це поділ множини об'єктів на підмножини (класи) на основі їх подібності за обраними ознаками та фіксування певного місця для кожного об'єкта [ст. 389, 5]. За Е. Алаєвим класифікація – це групування досліджуваних об'єктів за сукупностями (класами), що різняться між собою переважно кількісними ознаками, а якісна різниця, що спостерігається між сусідніми класами, відзеркалює, як правило,

век економічного розвитку, екологічна ситуація та ін. Для аналізу існуючого соціально-еколого-економічного стану малих міст Харківщини, дослідження специфіки існування та визначення стратегій подальшого розвитку є актуальним проведення класифікації і типологізації міських поселень.

Метою досліджень є класифікація малих міст Харківської області для реалізації стратегії сталого розвитку.

динаміку розвитку об'єктів чи їх ієрархічну структуру. Типологія – це групування досліджуваних об'єктів за сукупностями (типами), що стійко відрізняються між собою за якісними ознаками [ст.115, 13]. До класифікацій відносять кількісні градації, а типологія будується в основному на якісних ознаках та відмінностях.

У сучасній науці існує багато класифікацій і типологій міст. Основними критеріями віднесення міста до того чи іншого типу або класу є: економіко-географічне положення, чисельність населення, функції які виконують міста, ступінь участі в територіальному розподілі суспільної праці, особливості функціонально-планувальної організації території, загальна планувальна структура, показник соціо-еколого-економічного розвитку та інше. Класифікація за людністю в різних наукових дисциплінах приймає різні кількісні межі при визначенні категорій міст. Однак, було відмічено, що від величини міста залежать і деякі демографічні показники, функціональна структура, темпи його росту [7].

У своїх роботах Г. Лаппо визначає три взаємопов'язаних ознаки, що визначають тип міського поселення: -величина міста за ознаками його людності, -поєднання функцій та розвиненість функціональної структури, - територіальна система, в якій проявляються основні функції міста [14].

При кількісному підході до визначення поняття «малого міста», як стійкого типу поселень з чисельністю населення до 50 тис. чоловік І. Кодіна пропонує виділяти декілька класифікацій малих міст. Наприклад, посилаючись на роботи С. Баканова класифікувати поселення за чисельністю населення: найменші (до 10 тис. населення), мілкі (10-20 тис. населення), безпосередньо малі міста (20-30 тис. населення) і напівсе-

редні малі міста (20-30 тис. населення). Ця класифікація є достатньо формальною, адже враховує тільки зовнішні кількісні відмінності між малими містами [15]. Такі автори, як А. Мінц, Б. Хорєв теж використовували у своїх дослідженнях класифікації міських поселень за чисельністю населення [6]. За чисельністю населення в Україні виділяють такі категорії міст: малі – до 50 тис. чоловік; середні – від 50 тис. до 100 тис. чоловік; великі – від 100 тис. до 250 тис. чоловік; дуже великі – від 250 тис. до 1 млн. чоловік; міста-гіганти або мегаполіси – більше 1 млн. чоловік.

При дослідженні міст Е. Перцик писав, що класифікації і типології міст за своїми функціональними показниками є надзви-

чайно важливими, адже відображають важливі особливості якісних характеристик [7].

Головними функціями міста О. Топчєв у своїх наукових дослідженнях пропонує вважати: адміністративно-управлінську, демографічно-розселенську, виробничу (матеріальне виробництво), соціально-побутову, ділових послуг, освітньо-культурну, науково-технічну, інноваційну, зовнішньоекономічну, торгівельно-розподільчу, комунікаційну (інформаційну), транспортно-комунікаційну, рекреаційно-туристичну, спортивно-оздоровчу, природоохоронну, соціально-екологічну [16].

Спираючись на розробки цих дослідників О. Нища пропонує типологію і класифікацію міст за окремими ознаками (рис.).

Типологія за економіко-географічним положенням	Типологія за ступенем їх участі у територіальному поділі праці	Типологія за господарськими функціями	Класифікація за особливостями функціонально-планувальної організації території	Класифікація за загальною планувальною структурою, конфігурацією головних транспортних магістралей, формою міських кварталів
розміщені у вузлах перетину транспортних шляхів	міста, які обслуговують невеликі території і являються місцевими центрами	багатофункціональні	моноядерні (моноцентричні)	моноядерні секторальні
розміщені в крупних гірничо-видобувних районах	крупні райони, які беруть участь у міжрайонному поділі праці	міста, в яких переважають промислові і транспортні функції міжрайонного значення	поліядерні (поліцентричні)	моноядерні концентричні
розміщені в районах крупної обробної промисловості	міста, що обслуговують міжнародні економічні, політичні і культурні зв'язки	невеликі поселення міського типу, які виконують функції місцевих центрів		моно- та поліцентричними регулярними, з правильною зщабудовою
розміщені в районах інтенсивного сільського господарства		міста-курорти		моно- та поліцентричними з вільною забудовою, що не утворює квартальної планівки
		міста – науково-експериментальні центри державного та міжнародного значення		

Рис. – Типології та класифікації міст

Результати досліджень

Для подальшої розробки стратегій сталого соціо-еколого-економічного розвитку малих міст було здійснено класифікацію та

типологію малих міст Харківщини. До складу Харківської області входять 17 міст, серед яких 14 мають статус малих міст (з

них: міста обласного підпорядкування (Куп'янськ, Люботин, Первомайськ, Чугуїв), міста районного підпорядкування (Балаклія, Барвінкове, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Дергачі, Зміїв, Красноград, Мерефа), 61 селище міського типу, 1679 сіл. Серед загальної кількості міст області найчисленнішою є категорія малих міст, не зважаючи на те, що там сконцентровано близько 13 % жителів (табл. 1). Згідно з дослідженнями В. Яворської [9] малі міста Хар-

ківської області можливо розділити за людністю: до 15 тис. чол. (3 міста: Південне, Валки, Барвінкове), від 15 до 25 тис. чол. (7 міст: Богодухів, Вовчанськ, Дергачі, Зміїв, Красноград, Люботин, Мерефа), від 25 до 50 тис. чол. (4 міста: Балаклія, Куп'янськ, Первомайський, Чугуїв) (табл. 2). На території Харківщини переважають міста з людністю до 25 тис. чол., що становить 50 % від загальної кількості малих міст.

Таблиця 1

Урбаністична структура населення Харківської області на 01.01.2013

Категорії міських поселень	Число поселень	Відсоток від загальної кількості	В них проживає (тис. чол.)	Відсоток від загальної кількості
Великі міста (більше 100 тис. чол.)	1	1,28	1451,028	65,81
Середні міста (50-100 тис. чол.)	2	2,56	109,818	4,98
Малі міста (менше 50 тис. чол.)	14	17,95	283,028	12,84
Загальна кількість міст	17	21,79	1842,874	83,58
Селища міського типу	61	78,21	362,061	16,42
Всього	78	100	2204,935	100

Таблиця 2

Категорії малих міст за людністю

Категорії малих міст за людністю	Число поселень	Відсоток від загальної кількості	В них проживає (тис. чол.)	Відсоток від загальної кількості
Понад 25 тис. чоловік	4	28,57	122,33	43,2
15-25 тис. чоловік	7	50	133,77	47,3
До 15 тис. чоловік	3	21,43	26,94	9,5
Всього	14	100	283,03	100

Для здійснення класифікацій малих міст Харківської області було використано Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» [17], Постанов та Розпоряджень Кабінету Міністрів України стосовно введення концепцій соціально-економічної підтримки розвитку малих міст [18, 19], Постанову Верховної Ради України щодо стану та перспектив депресивних регіонів України [20], аналітичні матеріали Головного управління статистики у Харківській області [21], Стратегію сталого розвитку Харківської області до 2020 року [22], фондові матеріали Державного управління охорони навколишнього природного середовища у Харківській області та Державної екологічної інспекції у Харківській області.

Згідно з Генеральною схемою планування території України [23] на території

Харківської області можна виділити такі типи малих міст:

- міста зі значним рекреаційним та оздоровчим потенціалом. До цієї групи можна віднести малі міста: Південне, Зміїв, Балаклія, Чугуїв, Люботин;

- міста, які прилягають до центрів систем розселення (м. Дергачі, м. Люботин, м. Мерефа, м. Південне. Слід оговорити, що м. Куп'янськ є центром надрайонної системи розселення);

- міста, що мають значний природний та історико-культурний потенціал. Ця група об'єднує такі малі міста Харківської області: Балаклія, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Зміїв, Красноград, Куп'янськ, Люботин, Мерефа, Чугуїв;

- міста, які є центрами сільськогосподарських районів. Такими є практично всі малі міста Харківської області;

Відповідно до Закону України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» за питомою вагою населення, зайнятого в різних сферах економічної діяльності, на території Харківської області можна виділити такі категорії малих міст [17]:

- міста з переважно промисловими функціями (м. Балаклія, м. Зміїв, м. Куп'янськ, м. Первомайський, м. Чугуїв);

- транспортні вузли (м. Красноград, м. Куп'янськ, м. Люботин, м. Чугуїв);

- санаторно-курортні та рекреаційні центри (м. Балаклія, м. Зміїв, м. Чугуїв, м. Південне, м. Люботин);

- історичні, історико-архітектурні, культурні та туристичні центри (згідно зі списком історичних населених місць України, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 26.01.2001 № 878: м. Балаклія, м. Богодухів, м. Валки, м. Вовчанськ, м. Зміїв, м. Красноград, м. Куп'янськ, м. Люботин, м. Мерефа, м. Чугуїв);

- адміністративні центри районів (м. Балаклія, м. Барвінкове, м. Богодухів, м. Валки, м. Вовчанськ, м. Дергачі, м. Зміїв, м. Красноград, м. Куп'янськ, м. Первомайський, м. Чугуїв);

- господарські центри місцевого значення – практично всі малі міста Харківської області можна віднести до даної групи;

- центри низових локальних систем розселення, що виконують функції з надання соціально-культурних, комунально-побутових та інших послуг населенню – малі міста Харківської області, що є центрами адміністративних районів, а саме: м. Балаклія, м. Барвінкове, м. Богодухів, м. Валки, м. Вовчанськ, м. Дергачі, м. Зміїв, м. Красноград, м. Куп'янськ, м. Первомайський, м. Чугуїв.

Для наступної класифікації малих міст Харківщини обрано показник динаміки соціально-економічного розвитку [17]. У такому аспекті обрані малі міста поділяють на:

- міста, що інтенсивно розвиваються і на протязі останніх трьох років мають по-

зитивні показники росту виробництва – за даними статистичної звітності, на думку автора, можна віднести м. Куп'янськ;

- міста, що мають недостатні темпи розвитку – за даними статистичної звітності, на думку автора, можна віднести м. Люботин, м. Балаклія, м. Барвінкове, м. Богодухів, м. Валки, м. Вовчанськ, м. Дергачі, м. Зміїв, м. Красноград, м. Мерефа, м. Південне, м. Чугуїв);

- депресивні малі міста (Згідно з «Стратегією сталого розвитку Харківської області до 2020 року» сюди відносять м. Первомайський).

Згідно з дослідженнями М. Кушніренко [11] малі міста Харківської області, в залежності від їх ролі в системі розселення, можна поділити:

- малі міста в зоні впливу великих і крупних міст (м. Дергачі, м. Люботин, м. Мерефа, м. Південне);

- малі міста в зоні впливу комунікаційних транспортних коридорів міжнародного і національного значення (м. Валки, м. Куп'янськ, м. Люботин, м. Мерефа, м. Красноград, м. Первомайський);

- малі міста поза основними осями і полюсами розвитку (за основними показниками системи розселення жодне з малих міст Харківської області не можна віднести до цієї категорії).

Слід відзначити, що будь-яка класифікація носить умовний характер, адже виділення окремих типів не виключає існування міст змішаного типу, виділення окремих типів та підтипів. Однак, при застосуванні класифікаційних підходів у дослідженні малих міст не можна не враховувати фактор часу. Зрозуміло, що з часом малі міста можуть переходити з однієї категорії в іншу у зв'язку зі зміною кількісних та якісних показників. У такому випадку, розробка комплексної стратегії сталого розвитку міських поселень повинна здійснюватися на основі сталого економічного, сталого соціального, сталого екологічного розвитку [22].

Висновки

1. Визначено, що будь-яка класифікація надає можливість упорядкування об'єктів дослідження. Класифікації, як правило базуються на кількісних характеристиках, а типологія вказує на відмінності якісних ознак.

2. Різноманітні підходи до класифікації населених пунктів дозволяють оцінити сучасний соціальний, економічний, екологіч-

ний стан міських поселень, функціональне призначення та перспективні шляхи розвитку.

3. Визначено, що для території України характерний занепад, депресивність і тенденція до зникнення малих міст. На території Харківської області існує 14 малих міст, кожне з яких має свій певний статус або за різними класифікаціями може відноситись

одночасно до різних класів. Здійснені класифікації малих міст Харківщини показали, що більшість з них має недостатні темпи розвитку. У той же час, згідно з різними класифікаціями, 36 % загальної кількості малих міст регіону – це міста з переважно промисловими функціями, майже 36 % ма-

ють значний рекреаційний та оздоровчий потенціал, а 71% – значний природний та історико-культурний потенціал. Дослідження показали, що єдиним містом, яке можна віднести до категорії депресивних, є місто Первомайський.

Література

1. Ковальчук І. Історико-географічний аналіз, синтез і прогноз / І. Ковальчук // Історія української географії. Всеукр. наук. теорет. часопис. – Тернопіль: Урожай. – 2002, вип. 6 (2), С. 7–23.
2. Дмитрук О. Ю. Урбаністична географія. Ландшафтний підхід. (Методика ландшафтного аналізу Урбанізованих територій): Монографія./ О. Ю. Дмитрук – К.: РВЦ «Київський університет», 1998. – 139 с.
3. Кучерявий В. П. Урбоекологія / В. П. Кучерявий. – Львів: Світ, 1999. – 360 с.
4. Мольчак Я. О. Теоретичні основи конструктивно-географічного аналізу урбоекосистем / Я. О. Мольчак, В. О. Фесюк // Географія в інформаційному суспільстві – К.: ВГЛ Обрії, 2008. – Т.3. – С. 121-123.
5. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: монографія у 2-х т. / М. Д. Гродзинський.– К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. –Т.1. – 431 с.
6. Минц А. А. Опыт экономико-географической типологии советских городов (по материалам Центрально-промышленного района) / А. А. Минц, Б. С. Хорев. // Вопросы географии. – 1959. – № 45. – С.72-87
7. Перцик Е. Н. География городов (Геоурбанистика): Геоурбанистика: учебн. пособ. для вузов / Е. Н. Перцик. – М.: Высшая школа, 1991. – 319 с.
8. Прохорчук М. В. Генетическая типология поселков городского типа Красноярского края / М. В. Прохорчук // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В. П. Астафьева. 2007 (2) – Красноярск, 2007. – С. 21-28.
9. Яворська В. В. Генетична типологія малих міст регіону Українського Причорномор'я / В. В. Яворська. // Часопис соціально-економічної географії. Зб.наук. праць.– Вип. 12(1). – Х. 2012.
10. Ницца О. С. До питання суспільно-географічного дослідження міст (на прикладі м. Харкова) / О. С. Ницца. // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна. Сер.: Геологія. Географія. Екологія. – № 1033, Вип. 37. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. – С. 211-215.
11. Кушниренко М. М. Методические аспекты классификации малых городов / М. М. Кушниренко. // Досвід і перспективи розвитку малих міст України. – 2009. – № 17. – С. 20-26.
12. Бакалова Л. Структурно-функціональна типологія міст як ефективний інструмент управління розвитком міста / Л. Бакалова. // Управління сучасним містом. – 2007. – № 1-12 (25-28). – С. 182-192.
13. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь/ Э. Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
14. Лаппо Г. М. Города на пути в будущее / Г. М. Лаппо. – М.: Мысль, 1987. – 257 с.
15. Кодина И. Н. Малый город: определение границ и типологии / И. Н. Кодина. // Личность. Культура. Общество.– 2009. – Т. XI. – Вып. 4. –№№ 51 - 52. – С. 429-433.
16. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч. посібн. / О. Г. Топчієв.– Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
17. Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» від 04.03.2004 № 1580- IV. Із змінами, внесеними згідно із Законом № 4731- VI від 10.06.2012 // Відомості Верховної Ради, 2004. – № 24 – С. 332.
18. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми підтримки соціально-економічного розвитку малих міст на 2011-2015 роки» від 29.11.2010 № 1090 // Офіційний Вісник України від 10.12.2010 – 2010. – № 92. – Т. 2. – 518 с.
19. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової програми підтримки соціально-економічного розвитку малих міст на 2011-2015 роки» від 18.08.2010 № 1695-р // Офіційний Вісник України від 10.09.2010 – 2010 р. – № 66, 67 с.
20. Постанова Верховної Ради України «Щодо стану та перспективи депресивних регіонів, міст та селищ України» від 15.05.2003 № 782-IV // Відомості Верховної Ради України від 08.08.2003 – 2003 р., № 31, ст. 265.
21. Головне управління статистики у Харківській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kh.ukrstat.gov.ua/>
22. Стратегія сталого розвитку Харківської області до 2020 року. – [Електронний ресурс] / Харківська обласна державна адміністрація. – Режим доступу: <http://kharkivoda.gov.ua/images/users/Strategiya.pdf>
23. Закон України «Про Генеральну схему планування території України» від 07.02.2002 № 3059- III // Відомості Верховної Ради, 2002. N 30, ст.204.

Надійшла до редколегії 18.09.2013